

't Handt-boeckjen
Van den
Christlijcken Ridder.

Of Oeffen-Schule van
Enchiridion Militis Christiani
Erasmus en de Moderne Devotie

een onderzoek naar de inhoud van het *Enchiridion Militis Christiani* en zijn parateksten

Om altijd tegens de listigheden, aenvallen,
en bestormingen van de Sonden, weskende onse geest-
lijcke vyanden, vaerdigh en geteet te sijn, soo om
die selve geheel' sonder te brengen, of ten min-
sten om die van u af te drijven.

Met een seer wijdtloopige / doch noodige Send-brief/
waer in de Kerckenstaet staet van sijnen tijdt / wel daer en
lypinoedigh ondercht wordt / neff en zeynige by-
hoegingen en sijn Gebode-Boeck.

Beschreven in 't Jaer 1501. door D. Erasmus van Ro-
terdam, Noyt volkomen noch oprecht in alle
Duytsche tale gesien, en nu seer vermaert
door D. P. For.

Annyke de Jong
studentnummer 3375749
juni 2015

Universiteit Utrecht
Nederlandse taal en cultuur
Bachelorscriptie Vroegmoderne Letterkunde
prof. dr. A.S.Q. Visser

Wooj Dircck Pieterse : in de Witte Perse / op 't Water,
recht over de Hoop-marscht / 1695.

Inhoudsopgave

Inleiding.....	5
1. Conceptueel kader.....	6
1.1 De Moderne Devotie.....	6
Geschiedenis.....	6
Gedachtegoed.....	6
Thema's.....	7
1.2 Erasmus.....	7
Leven.....	7
Gedachtegoed.....	8
Erasmus en de Moderne Devotie.....	9
1.3 Het <i>Enchiridion</i>	9
Geschiedenis.....	9
Inhoud.....	10
Receptie.....	10
2. Analyse – <i>Enchiridion</i>	12
2.1 Christus en zijn lijden.....	12
Wie is Christus?.....	12
Christus alleen.....	12
Christus' lijden.....	13
Eucharistie.....	14
2.2 Terugkeer naar de bijbel.....	14
Visie op de bijbel.....	15
Persoonlijk lezen van de bijbel.....	16
2.3 Evangelische waarden.....	17
Vervlechting van leer en leven.....	17
Verinnerlijking.....	17
Eenvoud.....	18
2.4 Conclusie.....	18
3. Analyse – Parateksten.....	20

3.1 Paratekst A: Die translaator wenschet de duechdelijken leeser salicheyt.....	20
3.2 Paratekst B: Wij lesen Johannes int twalefste Capittel.	21
3.3 Paratekst C: Aen mijne Sonen.....	22
3.4 Paratekst D: Een drietel teksten.....	24
3.5 Conclusie	25
Conclusie en discussie	27
Literatuurlijst.....	28
Bijlage 1: Bibliografie van Nederlandse uitgaven van het Enchiridion	30

Inleiding

Over de relatie tussen Erasmus en de Moderne Devotie is veel geschreven. De meningen lopen sterk uiteen. Aan de ene kant staan de biografen die zonder twijfel de invloed zien van de Moderne Devotie op Erasmus' denken. Huizinga (1924) heeft veel aandacht voor Erasmus' schooljaren bij de Broeders des Gemenen Levens in Deventer en stelt dat dit zeker invloed moet hebben gehad. Daarnaast schrijft Mestwerdt (1917) ook over Erasmus' Parijse jaren waarin hij opnieuw in contact kwam met de aanhangers van de Moderne Devotie. Hier tegenover staan Augustijn (1986 en 1988) en Christ-Von Wedel (2013) die in hun meer recente biografieën elke invloed van de Moderne Devotie op Erasmus' werken ontkennen. Het is dus blijkbaar niet mogelijk een gemakkelijk antwoord te vinden met betrekking tot dit vraagstuk.

Met dit onderzoek wil ik mij hier toch in mengen, maar niet op grond van biografische informatie. Dit onderzoek gaat juist in op één van Erasmus' werken, namelijk zijn *Enchiridion Militis Christiani*. Deze werkwijze werd al geopperd – maar niet uitgevoerd – door Cornelis Augustijn (1988)¹. Het *Enchiridion* is bij uitstek het boek waarin Erasmus komt te spreken over zijn visie op een christelijk leven, en dus het boek waarin eventuele invloed het duidelijkst zichtbaar is. De zoektocht naar de invloed van de Moderne Devotie op de inhoud van het *Enchiridion* vindt plaats in twee etappes. Het eerste deel is een analyse van het *Enchiridion* waarin onderzocht wordt hoe daarin wordt geschreven over de thema's van de Moderne Devotie. Deze thema's zijn belangrijke focuspunten van de Moderne Devotie en worden in het conceptueel kader verder toegelicht. Het tweede deel gaat in op de parateksten bij Nederlandse vertalingen uit de zestiende en zeventiende eeuw. De vraag hierbij is hoe Erasmus in die teksten wordt gepositioneerd ten opzichte van de Moderne Devotie en of zijn vertalers mogelijke overeenkomsten zagen. Samen leiden deze twee wegen naar één doel, namelijk meer inzicht in de relatie tussen Erasmus en de Moderne Devotie.

---

¹ 'Mijn volgende vraag kan ik als volgt formuleren: bestaat er een overeenkomst tussen het ideaalbeeld van de echte christen zoals Erasmus dat tekent enerzijds en het beeld dat hij heeft van de Moderne Devotie anderzijds? (...) Waar vindt men echter het ideaal van de ware christen bij Erasmus? Men kan het *Enchiridion* ontleden. (...) Ik kies een andere weg.' (p.74)

1. Conceptueel kader

Voordat overgegaan wordt tot de analyse van het *Enchiridion*, is het belangrijk dat de concepten uit dit onderzoek eerst worden toegelicht. Vervolgens kunnen we met voldoende voorkennis verder naar de analyse. Als eerste zullen we in dit hoofdstuk kijken naar de Moderne Devotie, daarna komt Erasmus aan de beurt en tot slot zal worden ingegaan op het *Enchiridion*.

1.1 De Moderne Devotie

Geschiedenis

De Moderne Devotie was een hervormingsbeweging met een half laïcale, half monachale organisatievorm die opkwam in de veertiende eeuw. In de late Middeleeuwen leefde het verlangen naar vernieuwing sterk in de kerk. De Moderne Devotie is één van de belangrijkste Nederlandse bijdragen in de kerkgeschiedenis (De Bruin, 1980). De grondlegger – Geert Groote (1340-1384) – was afkomstig uit Deventer en de beweging verspreidde zich vanuit de IJsselstreek over grofweg het hele gebied tussen Groningen, Münster en Gent. Geert Groote en zijn opvolger Florens Radewijns (1350-1400) stichtten in Deventer een zusterhuis (in 1374) en een broederhuis (in 1380). In 1387 volgde het mannenklooster Windesheim en in 1400 het vrouwenklooster in Diepenveen. In de broeder- en zusterhuizen woonden en werkten religieuzen en leken naast elkaar, er werd geen kloostergelofte afgelegd. Op het hoogtepunt van de Moderne Devotie waren er honderd dergelijke stichtingen (Van Oostrom, 2013). De aantrekkingskracht van het eenvoudige en evangelische leven van de Broeders en Zusters des Gemenen Levens was groot, want het was een tijd van veel godsdienstige twisten, zoals het Westers Schisma (Los, 1984). De broeders en zusters richtten zich naast het preken op het vertalen en vervaardigen van boeken en maakten ook een bijbelvertaling in het Nederlands. Na verloop van tijd werd ook het onderwijs steeds belangrijker. De Latijnse school in Deventer was in de vijftiende eeuw één van de belangrijkste scholen in de Noordelijke Nederlanden. Terwijl de beweging steeds verder verkloosterde werden de gemeenschappen steeds meer gesloten en kwam er een einde aan het leven in vrijheid en evangelische eenvoud. De Moderne Devotie werd zo zelf rijp voor hervorming. Na de Reformatie, in de zestiende eeuw, kwam er een definitief einde aan de Congregatie (Van Oostrom, 2013).

Gedachtegoed

De aanhangers van de Moderne Devotie schreven veel. Nadat hij een preekverbod had gekregen, gaf Geert Groote enkele prekenbundels uit waarin hij pleitte voor herbronning aan de vroegste idealen van het christendom. Een andere belangrijke auteur van de Moderne Devotie was Thomas à Kempis (1379-1471). Zijn werk *De navolging van Christus* bevat de essentie van de Moderne Devotie (De Bruin, 1980). Hierin wijst ook hij de lezer de weg naar een hedendaagse vroomheid die – paradoxaal genoeg – teruggrijpt op de evangelische waarden van de vroege kerk. Evangelisch betekent hier: in lijn met het evangelie. Net als de vroege christenen streven de Moderne Devoten naar een eenvoudig samenleven, zonder de

dwang of uiterlijke vormen van de kloosterordes. Om dit leven van vrijheid en innerlijke vrede te bereiken, moet de gelovige zich op Christus richten en hem navolgen in zijn leven en sterven. Het lijden van Christus nam een belangrijke plaats in binnen de persoonlijke devotie, en de lijdensgeschiedenissen in de evangeliën werden regelmatig herlezen. Het laatste deel van *De navolging van Christus* gaat speciaal in op de communie als de weg tot eenheid met Christus (Wielenga, 1948). Ook in de werken van de vrouwelijke dichters van de Moderne Devotie staat Christus centraal en wordt de liefdesband met hem op een mystieke manier ervaren (Van Oostrom, 2013). Deze nadruk op Christus en het belang van het lezen van de bijbel heeft de Moderne Devotie gemeen met de Reformatie, die in de zestiende eeuw begon. De Moderne Devotie wordt wel gezien als één van de wegbereiders voor de Reformatie, maar ook de rooms-katholieken uit latere eeuwen zagen de geschriften van de Moderne Devoten als een belangrijke bron van inspiratie.

Thema's

Het gedachtegoed van de Moderne Devotie wordt mooi samengevat in een citaat van Frits van Oostrom (2013): 'Ze [de Moderne Devoten] leidden het geloof van altaar richting avondmaal, van sacrament en priester als mediators van het heil richting het woord, en waren meer bekommerd om de geest van de gelovige dan om het lichaam van de kerk.' (p.510) Deze samenvatting bevat drie elementen, namelijk de focus op Christus en zijn lijden, de terugkeer naar de bijbel en het persoonlijke gebruik daarvan, en herbronning aan evangelische waarden. Deze drie elementen, of thema's, zijn belangrijk in alle werken van de Moderne Devotie. Daarom zal in hoofdstuk 2 Erasmus' *Enchiridion* hierop worden onderzocht.

1.2 Erasmus

Leven

Over de vroege jeugd van Erasmus is weinig bekend. Voor een deel is dat aan Erasmus zelf te wijten, als onwettig kind van een priester hield hij zijn afkomst liever vaag. Als geboortjaar wordt het vaakst 1466 genoemd, maar ook 1469 is een mogelijkheid. Hij werd geboren in Rotterdam en verhuisde na enkele jaren naar Gouda alwaar hij naar de parochieschool ging. Vervolgens studeerde van 1478 tot 1485 aan de Latijnse school van de Broeders des Gemenen Levens te Deventer. Hier leerde hij voornamelijk Latijn en maakte hij een begin met het leren van de Griekse taal onder de humanist Alexander Hegius. Hij vervolgde zijn opleiding na het uitbreken van de pest in 's Hertogenbosch. Zijn ouders overleden in 1484 en zijn voogden oefenden druk op hem uit in te treden in het klooster. Hij had als jonge man weinig keuze en trad in 1487 in in het Augustijner klooster Stein bij Gouda (Bloemendal, 2015). Hij schreef daar zijn eerste werk *De contemptu mundi* waarin hij het kloosterideaal aanpreeft. De werkelijkheid met zijn starre vormen beviel hem echter aanzienlijk minder. Erasmus werd tot priester gewijd, maar wilde het klooster graag verlaten. Toen hij in 1493 kanselier van de bisschop van Kamerijk werd, kreeg hij die gelegenheid. In de jaren die daarop volgden reisde hij door heel Europa. Hij studeerde

theologie in Parijs en kwam daar in contact met andere humanisten. Onder hun invloed schreef hij zijn eerste humanistische werk, *Antibarbari*, waarin hij het bestuderen van de klassieke letteren verdedigt (Augustijn, 1986). In 1499 ging hij naar Engeland waar hij bevriend raakte met John Colet en Thomas More, twee andere christenhumanisten. In Engeland schreef hij ook het *Enchiridion*. In 1506 vertrok hij naar Italië om Grieks te studeren, met als doel de bijbel in de grondtekst te kunnen lezen. Op de terugweg van Italië naar Engeland schreef hij de *Lof der Zotheid*, het werk waar hij tegenwoordig het meest om bekend staat. Zelf zag hij echter zijn editie van het Nieuwe Testament als zijn levenswerk. In 1516 bracht hij in Zürich een gecorrigeerde Griekse editie van de grondtekst uit. Hierna groeide zijn reputatie als geleerde snel en het leverde hem een adviseurschap op bij de latere keizer Karel V. In die functie woonde hij weer enige tijd in de Nederlanden. Over het conflict tussen de Rooms-Katholieke Kerk en Luther dat in die tijd ontstond – Luther spijkerde in 1517 zijn 95 stellingen op de deur van de slotkapel in Wittenberg – weigerde Erasmus zich aanvankelijk uit te laten. In 1524 leverde hij toch kritiek op Luther in zijn *De libero arbitrio*. Luther reageerde hier fel op met zijn *De serve arbitrio*. Dit leverde Erasmus kritiek op van zowel de kant van de Rooms-Katholieke Kerk als van de protestanten, zodat hij niet langer welkom was in Leuven. De laatste maanden van zijn leven bracht Erasmus door in Bazel, in die tijd een protestante stad. Hij stierf in 1536 en werd er in de kathedraal begraven (Augustijn, 1986).

Gedachtegoed

In zijn werken is Erasmus het beste te typeren als christenhumanist. Het humanisme streefde er naar de morele levensidealen van de klassieken weer nieuw leven in te blazen door zich te richten op hun taal en geschreven werken. Anders dan het humanisme van de negentiende eeuw en later is dit niet seculier, maar is het Noordelijke humanisme uit de tijd van de Renaissance juist intrinsiek christelijk. Dezelfde filologische principes die de humanisten toepasten op de klassieke auteurs, gebruikten zij ook bij het onderzoeken van de bronnen van de bijbel en de kerkvaders. Op zoek naar het pure vroege christendom streefden zij naar hervormingen binnen de kerk en het persoonlijke geloofsleven (Verkruisje e.a., 2002). Erasmus past precies in dit plaatje.

In 1523 maakte Erasmus in een brief aan Johan von Botzheim een catalogus op van zijn tot dan toe gepubliceerde werken (Mynors, 1989). Hierin maakte hij onderscheid tussen de culturele, ethische en godsdienstige werken. In de eerste categorie vallen werken die bedoeld zijn voor het onderwijs, zoals zijn *Colloquia* en *Adagia*. In de tweede categorie hoort bijvoorbeeld de *Lof der Zotheid* thuis. De derde categorie bevat onder meer het *Enchiridion*. Toch is er een grote eenheid in Erasmus werk. In zijn *Colloquia* – bedoeld als leermiddel voor studenten op de Latijnse scholen – komen veel misstanden ter sprake die hij ook benoemd in de *Lof der Zotheid* en het *Enchiridion*. Een ethisch leven is volgens Erasmus een christelijk leven, en om een goed christelijk leven te leiden is het belangrijk om kennis te hebben van de bijbel en de klassieken. Studeren is belangrijk, maar staat altijd in dienst van geestelijke opbouw.

Hoewel hij een scherpe pen had en bij tijden spottende satires schreef, was Erasmus ook een man van de middenweg. Hij pleitte voortdurend voor vrede en redelijkheid en was wars van elk ideologisch extremisme (Pleij, 2007). Dit verklaart ook zijn moeilijke positie tussen de Rooms-Katholieke Kerk en de protestanten in. Hoewel hij kritiek had op de kerk, wilde hij haar niet verlaten. Toen hij zich toch uitsprak tegen Luther maakte dat zijn positie alleen maar moeilijker. Desondanks werd hij ook in later tijd nog steeds graag gelezen, door zowel rooms-katholieken als protestanten (Augustijn, 1986).

Erasmus en de Moderne Devotie

Zoals hierboven beschreven is, heeft Erasmus op meerdere momenten in zijn leven te maken gehad met de Moderne Devotie. Zowel op de scholen in Deventer en 's Hertogenbosch² en in het klooster in Stein, als in Parijs ontmoette Erasmus de Moderne Devoten. Erasmus heeft in zijn latere werken geklaagd over de kwaliteit van het onderwijs dat hij daar heeft genoten. Augustijn (1986 en 1988) betwijfelt of de kwaliteit echt zo laag was. Het was gebruikelijk onder humanisten nooit tevreden te zijn met het onderwijs dat werd geboden. Pleij (2007) duidt dit als ijdelheid: door zijn leermeesters te verloochenen wekt Erasmus de suggestie dat hij zich tegen de stroom in heeft moeten ontwikkelen. Anders is het wanneer Erasmus kritiek levert op het beklemmende klimaat onder de Moderne Devoten. In de tijd dat Erasmus onder hen verkeerde, was de beweging al in grote mate verkloosterd. Augustijn (1988) trekt hieruit de conclusie dat de Moderne Devotie dus geen invloed heeft gehad op Erasmus' denken. Het probleem dat Erasmus had met de Moderne Devoten, heeft echter niet zozeer te maken met hun gedachtegoed, meer veeleer met hun leefwijze, die niet langer aansloot bij de idealen van hun stichters en de vroege kerk. Of Erasmus de werken van de vroege Moderne Devoten zoals Geert Groote en Thomas à Kempis heeft gelezen is niet zeker. Er zijn passages in zijn werken die het suggereren (Mestwerdt, 1917), maar bewijs ervoor is er niet.

1.3 Het *Enchiridion*

Geschiedenis

Erasmus schreef zijn *Enchiridion Militis Christiani* in 1501 op verzoek van de vrouw van een hoveling aan het Bourgondische hof. Een brief uit 1517 identificeert deze hoveling als Johann Poppenruyter, een kanonnengieter (Bietenholz, 1979). Poppenruyters vrouw hoopte dat het boekje hem over zou halen een deugdzamer leven te leiden. Aansluitend bij Poppenruyters beroep noemde Erasmus het boek *Enchiridion Militis Christiani*: het handboek (of handzwaard) van de christensoldaat. Op aandringen van Jean Vitrier, een Franciscaner monnik en goede vriend van Erasmus, bewerkte Erasmus het boek vervolgens voor het grotere publiek. In 1503 werd het uitgegeven. In de jaren die volgden werd het nog zes keer gedrukt, maar pas na de uitgave uit 1518, uitgegeven door Froben uit Bazel en ingeleid door de nieuwe brief aan Paul Volz, werd het echt bekend. Tot 1523 verschenen opnieuw 29

---

² R.R. Post (1968) betwijfelt dit echter, maar ook wanneer Erasmus de Broeders niet in de school ontmoette, zal hij wel bij hen ter kerke zijn gegaan.

Latijnse drukken en in dat jaar was het al in vijf volkstalen vertaald (Augustijn, 1986). De eerste Nederlandse vertaling verscheen in 1523 (zie ook bijlage 1).

Inhoud

De inhoud van het handboek is niet duidelijk geordend. Het werk begint met de opdracht aan de hoveling, waarna Erasmus kort zijn doel uiteenzet. Hierop volgen twee hoofdstukken over het belang van waakzaamheid en over de wapens van de christenstrijder. De volgende hoofdstukken gaan over kennis. Hier schrijft Erasmus dat de mens zichzelf en God moet leren kennen om een deugzaam leven te kunnen leiden. In aansluiting hierop beschrijft hij de natuur van de mens: de uiterlijke en innerlijke mens, de verscheidene emoties die de mens kent en de drie delen van de mens: geest, ziel en lichaam. Vervolgens geeft Erasmus enkele leefregels omtrent het ware christendom. Bij elkaar zijn het er tweeëntwintig en samen maken zij het grootste deel van het *Enchiridion* uit. De meeste regels zijn kort, maar de vijfde regel over de overgang van het zichtbare naar het onzichtbare, en de zesde regel over Christus als voorbeeld, zijn heel lang. Na de leefregels geeft Erasmus een aantal remedies tegen specifieke zonden, in het bijzonder wellust, hebzucht, eerzucht, hoogmoed en woede. Erasmus sluit af te zeggen dat hij hoopt dat het boek de hoveling de weg naar Christus zal wijzen.

De belangrijkste bron die Erasmus gebruikte bij het schrijven van het *Enchiridion* is natuurlijk de bijbel. Het meeste citeert Erasmus uit de brieven van Paulus, waaraan hij ook het beeld van de geestelijke wapenrusting ontleent. Daarnaast maakt hij veel gebruik van het evangelie van Johannes. Van de boeken van het oude testament verwijst hij het meeste naar de Psalmen en de wijsheidsliteratuur van Spreuken en Prediker (Fantazzi, 1988). Daarnaast maakt hij als humanist uitvoerig gebruik van de auteurs uit de klassieke oudheid. Het meest citeert hij uit de werken van Plato. Christ-Von Wedel (2003) noemt het *Enchiridion* zelfs neoplatonisch omdat Erasmus Paulus' teksten over de hemelse mens combineert met Plato's ideeën over de onsterfelijke ziel. Van de kerkvaders gebruikt hij onder meer de geschriften van Augustinus en Origenes, van wie hij de bijbel allegorisch leerde lezen (Bloemendal, 2015).

Receptie

Zoals hierboven gezegd, vond het boek gretig aftrek onder het grotere publiek. Aanvankelijk werd het boek gelezen door zowel rooms-katholieken als mensen met protestante sympathieën. De enige gebieden waarin het niet werd uitgegeven, waren de gebieden waar de invloed van Luther het grootste was. Toch geven de cijfers alleen geen volledig beeld van de receptie van het *Enchiridion*.

Augustijn (1986) bespreekt twee typerende reacties op het boek, beide afkomstig uit de eerste helft van de zestiende eeuw. Ignatius van Loyola, een Spaanse Jezuïet, schreef dat hij Gods Geest in hem voelde verkillen en dat de gloed van zijn devotie werd gedoofd toen hij het *Enchiridion* las. Paul van Rovere, een kapelaan uit Leuven die veroordeeld werd voor ketterij, sprak juist over zijn bevrijdende verrassing toen hij er las dat er maar twee wegen zijn: de weg van het heil en de weg van het oordeel (p. 42). Ook uit de brief die Erasmus in 1529

schreef aan de Italiaanse vertaler van het *Enchiridion* blijkt dat de meningen over het boek sterk uiteen lopen. De Spaanse vertaling zorgde voor grote opschudding in de Rooms-Katholieke Kerk en de keizer moest eraan te pas komen om de rust terug te doen keren (Van Hoogstraeten, 1677). Ondanks de beroering die het werk teweegbracht, bleef het graag gelezen en werd het in de eeuwen die volgden nog regelmatig uitgegeven (zie bijlage 1). En heeft de Johann Poppenruyter zijn leven gebeterd na het lezen van het *Enchiridion*? In zijn brief uit 1518 aan Paul Volz schrijft Erasmus dat het zo ver nog niet is gekomen. 'Desondanks heb ik niet heel veel spijt van mijn werk, als het veel mensen ertoe brengt naar ware devotie te streven.' (p.10)

2. Analyse – *Enchiridion*

In het voorgaande hoofdstuk is de geschiedenis en het gedachtegoed van de Moderne Devotie beschreven en is het leven en denken van Erasmus uiteengezet. In dit hoofdstuk zal op zoek worden gegaan naar de verbinding tussen die twee in het *Enchiridion Militis Christiani*. Hierbij zal gebruik worden gemaakt van de thema's – de belangrijkste aandachtspunten – die in hoofdstuk 1.1 zijn beschreven, te weten de focus op Christus en zijn lijden, de terugkeer naar de bijbel en het persoonlijke gebruik daarvan, en herbronning aan evangelische waarden. Deze drie thema's zullen na elkaar worden behandeld. De vraag bij elk thema is in hoeverre de ideeën in het *Enchiridion* overeenkomen met die van de Moderne Devotie en of er dus gesproken kan worden over beïnvloeding.

2.1 Christus en zijn lijden

Een belangrijk element uit de Moderne Devotie was de hernieuwde focus op Christus en zijn lijden. Christus kwam centraal te staan in de persoonlijke devotie van de Broeders en Zusters des Gemenen Levens, zoals bijvoorbeeld wordt benadrukt in Thomas à Kempis' *De navolging van Christus*. Van Oostrom beschrijft dit als een verschuiving van altaar naar avondmaal. Er wordt gezocht naar een persoonlijke ervaring van Christus en zijn lijden, een persoonlijke intimiteit met Christus en een vernieuwde innigheid die vaak wordt ervaren in de eucharistie. Treffen we dit ook aan in het *Enchiridion*?

Wie is Christus?

Christus komt in het *Enchiridion* voor in verschillende rollen. In zijn inleiding noemt Erasmus hem de aanvoerder van de christelijke soldaat. 'Besef je niet, christensoldaat, dat je, toen je ingewijd werd in de mysteriën van het levendmakende water van de doop, jezelf hebt aangemeld bij Christus, die je aanvoerder werd, aan wie je tweemaal je leven te danken hebt, omdat hij het je heeft gegeven én teruggeven, en aan wie je meer te danken hebt dan aan jezelf?' (p.35)³ Erasmus kiest natuurlijk voor deze typering met oog op het beroep van de hoveling aan wie hij schrijft en het thema van het werk, dat een handboek voor de christensoldaat is. Maar het belangrijkste dat Erasmus hiermee wil zeggen is dat Christus alle zeggenschap over de christen moet hebben. Later in het *Enchiridion* komt hij daar keer op keer op terug, bijvoorbeeld wanneer hij Christus de meester noemt (p.78, 140).

Christus alleen

Christus moet de belangrijkste, de aanvoerder en meester, in het leven van de christen zijn, maar ook de enige. Wanneer Erasmus over de voorbeelden van heiligen of personen uit de bijbel komt te spreken, zegt hij het volgende: 'Waarom wenden we onze ogen af van Christus en richten we ze op deze voorbeelden? Ik durf te stellen dat christen niets in het leven van de apostelen of profeten mogen navolgen wat afwijkt van de leer van Christus.' (p. 142) De leer van Christus is dus doorslaggevend, hij is het enige voorbeeld dat de christen nodig heeft en

---

³ Alle citaten uit het *Enchiridion* zijn overgenomen uit de vertaling van Jan Bloemendal (2015).

het enige volmaakte voorbeeld. De voorbeelden uit de bijbel zoals David of Abraham begingen zonden en moeten daarin niet worden nagevolgd, maar Christus' voorbeeld en leer moeten wel worden nagevolgd (p.142-143).

Christus' lijden

Wat is dan het voorbeeld dat de christen volgens Erasmus moet volgen? In de zeventiende leefregel bespreekt Erasmus het lijden van Christus. Hij stelt daar dat bij elke tegenslag of aanval van de duivel het kruis van Christus de beste remedie is. Daarbij noemt hij de gewone devotie van het volk 'melk voor kinderlijke zielen'. '[Ze] herlezen weliswaar dagelijks het lijden van de Heer, vereren een kruisbeeld (...) of overdenken op bepaalde uren Christus' lijden zo intensief dat ze met menselijke emoties om Hem treuren en wenen alsof Hij een rechtvaardig mens is die onverdiend lijdt.' (p.154) Deze beschrijving roept sterk de herinnering op aan de vrouwelijke mystici die men ook vond onder de Moderne Devoten, zoals Salome Sticken, beschreven in het *Diepenveense Zusterboek*. Daar staat beschreven hoe zij zo opging in Christus lijden dat zij overlast bezorgde in de mis die werd opgedragen: 'Sie was in groter devociën myt onsen lieven heren ende meense daer allene te wesen. Den tranen gaf sie overvloedelijc horen vriën ganc ende was myt also overvloediger graciën bestort, dat sie van buten wat geruchts maecte, also dat die mans [de priester die voor het eerst de mis opdroeg] omme segen ende vrageden wat dat weer. Doe was daer een man, die segede: 'Het is een dolle begijne, laet sie betien!'' (p.10) Hier stuiten we op wat Augustijn (1986) het breekpunt noemt tussen Erasmus en de Moderne Devotie. Erasmus had een afkeer van de uiterlijke tekenen van vroomheid waartegen hij zich ook uit in het slot van het handboek (p.177). De Moderne Devotie spreekt zich echter lovend uit over dergelijke gevallen en noemt ze als voorbeelden.

Maar hoe moet het lijden van Christus dan benaderd worden? Erasmus verwoordt het zo: 'Dat kun je doen door, om iedere emotie⁴ van je te kruisigen, dat deel van het kruis toe te passen dat daar het meest mee overeenkomt.' (p.154) In de kruisiging van Christus worden ook de menselijke, aardse, hartstochten gekruisigd. Zo wordt het lijden van Christus de remedie tegen elke aanvechting: bij jaloezie moet men denken aan Christus die zichzelf vrijelijk gaf, bij vraatzucht aan de gal en azijn die hij te drinken kreeg. Ook hier staat Erasmus een allegorische lezing van de bijbel voor, zoals we in de volgende paragraaf opnieuw zullen zien.

Een hierbij aansluitende tekst treffen we aan in de tweede leefregel: 'Als je met Christus wilt leven, moet je met Christus voor de wereld worden gekruisigd.' (p. 79) Dit is een parafrase van Galaten 6:14 'Maar ik – ik wil me op niets anders laten voorstaan dan het kruis van Jezus Christus, onze Heer, *waardoor de wereld voor mij is gekruisigd en ik voor de wereld.*' (NBV, 2004). Hier treffen we dan toch nog een overeenkomst met de Moderne Devotie aan. Deze zelfde tekst gebruikte Geert Groote in *De quattuor generibus meditabilium* als basis voor zijn christocentrische theologie (Herwaarden, 2014) en citeert Thomas à Kempis in *De navolging*

---

⁴ De Latijnse tekst heeft hier 'affectio', de Engelse vertaling heeft gekozen voor 'passion' en de Duitse vertaling heeft 'Leidenschaften'. Mijns inziens is 'hartstochten' een beter woord.

van Christus (p.169). Christus staat voor beiden in het centrum door zijn positie als Meester en Verlosser, maar ook om zijn lijden dat om navolging vraagt.

Eucharistie

Als Erasmus de uiterlijke emoties die samengaan met de ervaring van innige verbondenheid met Christus afwijst, hoe kijkt hij dan naar de eucharistie? De eucharistie nam een belangrijke plaats in binnen de Moderne Devotie. Van Oostrom (2013) spreekt van een verschuiving van altaar naar avondmaal. De eucharistie werd binnen de gemeenschappen van de Moderne Devotie veel gevierd en intens beleefd.

Erasmus komt er ook over te spreken, binnen de context van de vijfde leefregel. In die leefregel, die beduidend langer is dan de voorgaande, spreekt hij over de gang van het zichtbare naar het onzichtbare en van het vleselijke naar het geestelijke. Net als bij alles in dit leven geldt ook voor de eucharistie: 'Richt u op wat boven is, niet op wat op aarde is' (Kolossenzen 3:2)⁵. Het eten van het brood en het drinken van de wijn heeft geen zin wanneer dit niet op een geestelijke manier gebeurt. 'Hij (Christus) veroordeelde zelfs het eten van zijn lichaam en het drinken van zijn bloed als dat niet ook geestelijk gebeurde.' (p.98) Maar wanneer het op de juiste manier wordt gevierd, één van geest en lichaam met Christus, is dit het 'grootste geheim van het eten van zijn lichaam' (p.98). Toch komt dit geenszins in de buurt van de ontroering en ervaring waarnaar werd gezocht onder de Broeders en Zusters des Gemenen Levens. Thomas à Kempis beschrijft het in *De Navolging van Christus* zo: 'Wanneer ik denk aan sommige godvruchtigen, die tot uw sacrament, Heere, met de grootste wijding en aandoening naderen, dan word ik beschaamd en begin ik te blozen, dat ik zo lauw en koel tot uw altaar en de tafel der heilige communie toetreed, dat ik zo dor en zonder aandoening des harten blijf, dat ik niet geheel ontbrand ben voor uw aangezicht, mijn God, dat ik niet zo hevig aangetrokken en bewogen ben als vele godvruchtigen geweest zijn, die wegens al te grote begeerte naar de communie en door te gevoelige liefde des harten, zich niet weerhouden konden van tranen, doch met de mond van ziel en lichaam smachten zij innig naar U, o God, Bron des levens, kunnende hun honger niet anders stillen en verzadigen, dan door uw lichaam in alle vreugde en met geestelijke graagte te ontvangen.' (p.239) Eén van lichaam en geest zijn met Christus betekent voor Erasmus geen innige ervaring of mystieke gewaarwording, maar deel uitmaken van het lichaam van Christus: de Kerk. '[Als] je ervan uitgaat dat al je bezit van iedereen is, als ieders ellende je evenveel verdriet doet als wanneer je het jezelf betref, pas dan vier je de eucharistie met veel profijt.' (p.98)

2.2 Terugkeer naar de bijbel

Een eerste blik op de noten bij het *Enchiridion* laat zien dat Erasmus in dit dunne handboekje honderden bijbelteksten citeert of parafraseert. Daarnaast is het bekend dat Erasmus ruim tien jaar na het verschijnen van *Enchiridion* een Griekse teksteditie maakte van het Nieuwe Testament (1516, herzien in 1519, 1522, 1527 en 1535), en daarna nog een Latijnse vertaling,

---

⁵ Alle bijbelcitaten zijn afkomstig uit de Nieuwe Bijbelvertaling (2004).

een verbetering van de *Vulgaat* (Den Besten, 2005). Uit het voorwoord van het laatste blijkt dat hij graag wilde dat iedereen, geestelijken en leken, mannen en vrouwen, de bijbel zou lezen in de volkstaal. Hij lijkt hier dus dicht aan te sluiten bij de Moderne Devoten, zoals Zerbolt van Zutphen: ook zij vonden dat de bijbel een centrale plaats moest innemen in de devotie van de christen, dat hij daar zelf uit moest lezen, en vonden het belangrijk dat de bijbel beschikbaar zou zijn voor iedereen (François, 2008). Maar blijkt deze overeenkomst ook uit het *Enchiridion*? Of zijn er wel degelijk verschillen tussen hoe Erasmus en de Moderne Devoten de bijbel zien en hoe zij denken over het gebruik daarvan?

Visie op de bijbel

Door het hele handboek heen prijst Erasmus de bijbel. Hij noemt het 'voedsel voor de ziel,' (p.37) en hij stelt dat heiligen zoals Petrus en Paulus het beste geëerd worden door verering van hun geest die blijkt uit hun geschriften (p.100). Eén van de belangrijkste teksten over de bijbel in het *Enchiridion* is de eerste leefregel:

'Omdat geloof de enige toegang tot Christus is, moet dit de eerste regel zijn, dat je volledig begrijpt wat de Schriften ons zeggen over Hem en de Geest en dat gelooft. (...) Wees er dan zeker van dat niets zó waar is, niets zó zeker en boven alle twijfel verheven van alles wat je met je oren hoort, met je ogen ziet of met je handen aanraakt, als wat je in deze Schriften leest. Ze zijn geïnspireerd door de hemelse macht, dat wil zeggen de waarheid; ze zijn overgeleverd door de profeten, met het bloed van vele martelaren bezegeld, bekrachtigd door de unanieme bijval van hele generaties heilige mannen, door de mens geworden Christus zelf onderwezen en met zijn levenswandel toegelicht. Verder worden ze door wonderen bewezen en zó beleden en geloofd door demonen dat die sidderen van angst. Kortom, de Schriften komen zeer overeen met de wetten van de natuur, zijn samenhangend en boeien, inspireren en veranderen iemand. Als dat alles alleen in de Bijbel voorkomt, wat voor een dwaasheid is het dan te weifelen in het geloof!' (p.76-77)

Hier vat Erasmus samen wat hij ook in de rest van zijn werk herhaalt: hij noemt de bijbel de weg tot Christus, hij zegt dat de bijbel de waarheid is, en hij heeft het over de krachtige uitwerking van de bijbel op de mens.

Zoals is gebleken uit het voorgaande thema, staat Christus in het *Enchiridion* centraal. Christus is de enige weg tot God, en het enige voorbeeld dat de christen nodig heeft. Maar hoe moet de christen dan tot Christus komen? In de bovenstaande passage geeft Erasmus het antwoord 'door geloof', en dat geloof ontstaat door het lezen van de bijbel. Hier zet Erasmus de bijbel op een hogere plaats dan de eucharistie, die hij toch – mits juist gevierd – niet onbelangrijk vindt.

Daarnaast noemt Erasmus de bijbel de Waarheid en onderbouwt zijn stelling met argumenten. De bijbel is geïnspireerd door de hemelse macht – dat is: de Heilige Geest – en is door de traditie van eeuwen overgeleverd. Erasmus geeft hiermee aan dat de bijbel betrouwbaar is.

Ten derde komt Erasmus ook te spreken over de uitwerking van de bijbel, Gods woord, op de mens. De bijbel boeit, inspireert en verandert degene die het met aandacht leest. Deze drie punten geven samen kort weer wat de visie van Erasmus op de bijbel is, en sluiten goed aan bij de Moderne Devotie.

Persoonlijk lezen van de bijbel

Maar hoe ziet Erasmus dat dan voor zich? Hoe moet een christen dan met de bijbel omgaan? Hij schrijft: 'Als je regelmatig met deze en dergelijke overwegingen de vlam van je geloof aanwakkert (...) zal het me verbazen als je lang slecht kunt blijven.' (p.77) Het woord 'overwegingen' roept de herinnering aan de Moderne Devotie en het luisterend en meditatief bijbellezen op – waarvan Thomas à Kempis Christus laat zeggen: 'Ik ben het die de mens wetenschap leer, en aan de kleinen een klaarder begrip toebedeel, dan door de mens kan worden toegewezen' (p.168). Maar komt dat wel overeen met de manier waarop Erasmus er over spreekt in de rest van het *Enchiridion*?

Bij nadere bestudering blijkt dit niet het geval te zijn. Erasmus kiest als humanist vaak voor een geleerde en filologische lezing van de bijbel (DeCoursey, 1996). Hij maakt bij het lezen van de bijbel vergelijkingen met andere bijbelgedeelten waarin hetzelfde woord ook wordt gebruikt. Hetzelfde geldt voor beelden in de bijbel, Erasmus betreft daarbij ook andere passages waarin hetzelfde beeld wordt gebruikt. Aan het begin van het *Enchiridion*, in het hoofdstuk over de wapens van de christenstrijder (p.43-44), vinden we hier een voorbeeld van, waar Erasmus spreekt over de betekenis van manna en water. Om de betekenis te vinden van water, kijkt Erasmus zowel naar het oude testament – de Psalmen, Ezechiël, de geschiedenissen van Abraham – als naar het nieuwe testament – de put bij de Samaritaanse vrouw, het water van Siloam. Dit is zeker, net als bij de Moderne Devotie, 'iets kleins heel intensief' lezen (Van Oostrom, 2013, p.492), maar op een compleet andere manier.

Daarnaast zegt Erasmus nog iets anders over het persoonlijk lezen van de bijbel. 'Maar bij het opgraven van de verborgen betekenissen moet je niet de gissingen van je eigen geest volgen, maar de methode en om zo te zeggen de vaardigheid leren die een zekere Dionysius onderwijst in zijn werk *De goddelijke namen*⁶ en Augustinus in zijn *De christelijke leer*⁷. Het was de apostel Paulus die al in navolging van Christus bepaalde bronnen van allegorische interpretatie opende. Hij werd nagevolgd door Origenes, die van deze tak veruit de belangrijkste vertegenwoordiger is. Huidige theologen wijzen die methode af of behandelen haar erg koel.' (p. 95-96, vijfde leefregel) Volgens Erasmus moet de christen de bijbel dus allegorisch leren lezen, want het heeft oude papieren, al moeten de huidige theologen er niet veel van hebben. Het is noodzakelijk de bijbel op deze manier te lezen om iets te begrijpen van het lichamelijke aspect van het oude testament (p.95). Deze nadruk op de allegorische betekenis van de bijbel is niet uniek voor Erasmus, verre van dat. Vanaf de vijfde eeuw tot ver in de Renaissance werd de bijbel zo gelezen, ook onder de aanhangers van de Moderne Devotie (Van Bork, 2012). Uit de bovenstaande tekst blijkt ook dat bijbellezen niet iets is dat

---

⁶ *De divinis nominibus*.

⁷ *De doctrina christiana*.

je op jezelf doet. Je hebt er een leermeester bij nodig. Het geïndividualiseerd meditatief bijbellezen van de Moderne Devotie zou volgens Erasmus nog wel eens kunnen leiden tot 'gissingen van je eigen geest'.

2.3 Evangelische waarden

Het derde thema bij de Moderne Devotie is de herbronning aan evangelische waarden. Drie worden hierin uitgelicht: de vervlechting van leer en leven, verinnerlijking van religie en het streven naar eenvoud.

Vervlechting van leer en leven

De Moderne Devotie onderscheidde zich in haar tijd door een vervlechting van leer en leven, van het spirituele en materiële. De Moderne Devoten kozen voor uitdrukkelijk anders zijn te midden van hun medeburgers. Dit thema treffen we ook bij Erasmus aan. Hij schreef het *Enchiridion* voor een hoveling en sloot met zijn handboek aan bij diens beroep als soldaat, zelfs met de titel die hij koos. Hij probeert de geadresseerde niet over te halen tot een leven als geestelijke, maar wil hem laten zien hoe hij een deugdzaam leven kan leven binnen zijn eigen context.

Het gewijde leven van de Moderne Devotie vond ook plaats buiten de gevestigde kloosterordes om. Hoewel de stroming later verkloosterde, was het aanvankelijk zeker voor de helft een lekenbeweging. Ook Erasmus – hoewel zelf een monnik volgens de regel van Augustinus – zag een plaats voor leken in de kerk. De hoveling, in de eerste plaats, voor wie hij de *Echiridion* schreef, was een leek. Daarnaast komt Erasmus in de brief aan Paul Volz, die voorafgaat aan de editie uit 1518, te spreken over de cirkels rondom Christus die het centrum en doel van alles is. Hoewel hij de geestelijken in de eerste cirkel plaatst en het gewone volk in de derde – met daartussen de wereldlijke machthebbers – zegt hij over hen: 'Als je nu uit beide categorieën [geestelijken en leken] de slechten vergelijkt, dan verdienen de leken zonder enige discussie de voorkeur. Maar als je de goeden vergelijkt, dan is er nauwelijks verschil, behalve dat degenen die hun geloof onder minder dwang in de praktijk brengen, geloviger lijken te zijn.' (p.30) Erasmus pleit dus voor een deugdzaam en religieus leven, maar dat hoeft geen leven binnen een religieuze orde te zijn, hij geeft zelfs de voorkeur aan leken.

Verinnerlijking

De Moderne Devotie bekommerde zich meer op het zielenheil van het individu dan om het lot van de kerk als geheel. De geloofsbeleving was dan ook individueel, men moest zelf zijn geweten onderzoeken en streven naar gerechtigheid en innerlijke vrede. We hebben hierboven gezien dat ze ook – anders dan Erasmus – kozen voor het individueel overdenken van de bijbel. Daarnaast staat deze innerlijke vroomheid tegenover uiterlijke religie. Deze tegenstelling sluit aan bij wat Erasmus zegt over het zichtbare en het onzichtbare, het vleselijke en het geestelijke – één van de belangrijkste thema's in zijn werk. Deze tegenstelling heeft, zoals hierboven besproken, ook invloed op zijn visie op de eucharistie. Hoewel de Moderne Devotie deze waarden in ere hield, leverde het na verloop van tijd een

nieuwe soort uiterlijke religie op. De beweging verkloosterde en in de tijd dat Erasmus bij de Broeders school ging was het geworden tot een 'naargeestig en kleinzielig kloosterklimaat, gekentekend door willekeurige huisregels [en] slaafse gehoorzaamheid aan pietepetuerige voorschriften' (Augustijn, 1986). Hoewel Erasmus de Broeders des Gemenen Levens niet bij name noemt, vallen ze zeker wel onder de kritiek die hij op kloosterordes uit, in de brief aan Paul Volz en in zijn andere werken.

Eenvoud

Sterk samenhangend met de afkeer van uiterlijke religie is het streven naar eenvoud in de Moderne Devotie. Dit uit zich op twee gebieden: eenvoud van geest en een eenvoudig, sober, leven.

Van Oostrom (2013) plaatst evangelische eenvoud en vrijwilligheid tegenover eerzucht en dwang. Dit sluit aan bij de hierboven genoemde herwaardering van leken: eenvoud is pas iets waard wanneer er vrijwillig voor wordt gekozen zoals leken dat doen. De eenvoud binnen de religieuze ordes ontstaat vaak onder dwang. Uit het citaat van Erasmus, 'degenen die hun geloof onder minder dwang in de praktijk brengen, lijken geloviger te zijn' (p.30), blijkt ook dat hij van mening is dat een werkelijk religieus leven niet onder dwang ontstaat. Iets eerder in de brief aan Paul Volz spreekt Erasmus over de leefregels van Benedictus, Franciscus en Augustinus. Deze leefregels moeten geen dwang worden, maar verwijzen naar de evangelische vrijheid. Ze hadden geen ander doel dan op te roepen tot een terugkeer naar Christus (p. 28). Eén van de zonden die Erasmus aan het einde van zijn handboek uitgebreid bespreekt is de eerzucht. De remedie hiertegen is de gedachte aan Christus' leven, hoe zijn leven zonder aanzien was en zijn dood oneervol. Een nederig leven is ook een leven waarin de christen en zijn bezit ten dienste staan van de ander: 'Laten deze paradoxen van het ware Christendom je altijd voor ogen staan: geen christen mag ooit denken dat hij voor zichzelf is geboren of ooit voor zichzelf willen leven, maar hij moet alles wat hij heeft of wat hij is niet aan zichzelf toeschrijven maar erkennen dat hij dat van God heeft ontvangen, die dat alles heeft geschapen, en beseffen dat zijn hele bezit voor allen gemeenschappelijk is.' (p. 130) Dit brengt ons ook op een sober leven. Door het hele handboek heen wijst Erasmus er steeds opnieuw op dat een christen zijn goederen niet voor zichzelf moet houden (zie ook hierboven de paragraaf over de eucharistie). Hij verwijst hierbij – net als de Moderne Devoten deden – naar de vroege kerk waar men alles gemeenschappelijk had. Eén van de andere zonden waartegen hij waarschuwt is de hebzucht. De christen moet nadenken over waar het geld hem brengt, en wat Christus, die zelf arm was, hem niet allemaal geeft. Op dit gebied lijken Erasmus en de Moderne Devotie het helemaal eens te zijn.

2.4 Conclusie

In dit hoofdstuk is gekeken naar drie thema's uit de Moderne Devotie, en hoe daarover werd geschreven in het *Enchiridion*. Bij de eerste twee, de focus op Christus en zijn lijden en de terugkeer naar de bijbel lijken in eerste instantie veel overeenkomsten tussen Erasmus en de Moderne Devotie te bestaan, maar in tweede instantie zijn de verschillen belangrijker.

Erasmus stelt Christus zeker centraal, maar benadert zijn lijden op een andere manier. Niet het meeleven in zijn lijden is van belang, maar het voorbeeld dat hij daarin geeft. Zoals Christus is gekruisigd, moeten ook de aardse emoties worden gekruisigd doordat de christen zich op hem richt.

Ook vindt Erasmus de bijbel belangrijk, maar hij leest deze op een heel andere manier. Hij raadt de christen niet aan hem individueel en meditatief te lezen, maar kiest voor grondige allegorische studie van de bijbel en vergelijking van bijbelgedeelten.

In het derde thema, de herbronning aan evangelische waarden, is de grootste overeenstemming te vinden. Zowel Erasmus als de Moderne Devoten zeggen dat er een plaats is voor religieus leven buiten de kloosterordes. Ze kiezen beiden voor vervlechting van leer en leven, hechten meer waarde aan de innerlijke dan uiterlijke eredienst en prijzen een eenvoudige levensstijl aan.

Er bestaan dus zeker – naast de verschillen – parallellen tussen Erasmus' *Enchiridion* en het gedachtegoed van de Moderne Devotie. Of er sprake is van beïnvloeding en gebruik daarvan of van onafhankelijke overeenstemmingen is niet met zekerheid te zeggen. Om hier meer inzicht in te kijken is het goed om te zien hoe anderen, waaronder Erasmus' eigen tijdgenoten, hem hebben geïnterpreteerd. Daarom zal het volgende hoofdstuk ingaan op de parateksten bij het *Enchiridion*.

3. Analyse – Parateksten

Door de loop van de tijd heen zijn Erasmus en de Moderne Devotie regelmatig met elkaar in verbinding gebracht (zie ook hoofdstuk 1.3). De vermeende invloed van de Moderne Devotie is echter omstreden. Uit het vorige hoofdstuk is gebleken dat er op grond van de inhoud van het *Enchiridion Militis Christiani* niet afdoend bewijs is voor beïnvloeding. Om meer licht op deze vraag te werpen wordt in dit hoofdstuk gekeken naar de parateksten bij het *Enchiridion*. Deze teksten zijn niet door Erasmus zelf geschreven, maar door de vertalers of uitgevers van het boek. Zij maken de keuze welke thema's uit het *Enchiridion* zij benadrukken en wat zij over de schrijver weergeven. Dit kan inzicht geven in hoe Erasmus' tijdgenoten hem zagen: was hij volgens hen een erfgenaam van de Moderne Devotie?

De geanalyseerde teksten zijn parateksten, een 'verzamelterm voor alle stukken tekst die voorkomen 'naast' de auteurstekst als deze in een boekvorm wordt gepresenteerd,' (Rigney, 2006. p. 85) zoals bijvoorbeeld de titelpagina, een voorwoord of voetnoten. De term is afkomstig van de structuralistische literatuurwetenschapper Gérard Genette (1987). Hij was de eerste die aandacht had voor hoe deze teksten kunnen functioneren als drempels, interpretatiekader of richtingaanwijzers voor de eigenlijke tekst. De bovenstaande definitie sluit aan op zijn begrip 'péritexte': de teksten die zich in boekvorm direct rondom de auteurstekst bevinden⁸. Daarnaast heeft hij het ook over 'épitexte'⁹: de gesproken en geschreven teksten die betrekking hebben op het boek en dus als voorkennis functioneren, maar die niet in het boek verschenen zijn (Van Bork e.a., 2012). In dit onderzoek is de keuze gemaakt specifiek naar de 'péritexte' te kijken. Door naar deze teksten te kijken, kunnen we dus zien welke kant de lezer wordt opgestuurd bij het lezen van het *Enchiridion*. Plaatsen ze Erasmus in een bepaalde traditie of kerkelijke stroming? En wijzen ze op de thema's van de Moderne Devotie of hebben ze andere aandachtspunten?

Deze analyse richt zich op alle Nederlandse vertalingen uit de zestiende en zeventiende eeuw (voor de complete bibliografie: zie bijlage 1. De keuze voor de geanalyseerde edities is gemaakt op basis van pragmatische gronden. De dertien boeken zijn alle edities die aanwezig zijn in de Erasmuszaal van de bibliotheek van Rotterdam, de Universiteit Utrecht en in digitale vorm op het internet. Samen geven ze een bijna compleet overzicht van de beschikbare vertalingen over de periode van 1523 tot 1677.

3.1 Paratekst A: Die translatoor wenschet de duechdelijken leeser salicheyt.

De eerste paratekst is gevonden in een zevental drukken die over een periode van bijna honderd jaar werden uitgegeven in plaatsen verspreid over heel het Nederlandse taalgebied. Het is hiermee de meest aangetroffen en wijdverspreide tekst en bovendien de oudste. De eerste editie waarin deze tekst voorkomt, is in 1523 uitgebracht door Doen Pietersoen te Amsterdam. Het is de oudste bekende Nederlandse vertaling van het *Enchiridion*. Daarnaast staat deze zelfde tekst nog in edities uit 1543 (uitgegeven bij Peter Janszoon), c. 1555 (bij Peter

---

⁸ Het Griekse 'peri' betekent rondom.

⁹ Van het Griekse 'epi': bij.

Warnersoen), 1560 (bij Steven Joessen), 1589 (bij Barent Adriaensz), 1614 (bij Hendrick Barentsz) en 1616 (bij Matthijs Bastiaens Boevercooper). Het betreft hier allemaal dezelfde vertaling van het *Enchiridion* waarvan niet bekend is wie hem heeft gemaakt. De brief aan Paul Volz, geschreven in 1518, en vaak opgenomen in latere vertalingen, ontbreekt¹⁰. De tekst van het *Enchiridion* wordt voorafgegaan door een voorwoord van de vertaler, ongeveer één pagina lang. Opvallend hier is dat de auteur zelf geen belangrijk onderwerp is. Over Erasmus wordt niet meer gezegd dan dat hij een geleerde man uit Rotterdam was 'van wiens gheleerdtheydt al de Christenheydt verwondert'. Als richtingwijzer voor de juiste lezing van het boek wijst de paratekst naar twee belangrijke thema's in het *Enchiridion*: het belang van kennis en inzicht en Erasmus' kritiek op de kerk en geestelijken.

Van deze twee sluit het eerste thema het beste aan op het gedachtegoed van de Moderne Devotie door het belang van het lezen van de bijbel te benadrukken. Over het doel van het boek zegt de vertaler het volgende: 'Want onwetentheyten Moeder is van alle dwalingen, sonden ende alle boosheyten door welke dat ghemeyn ende simpel volck hem selven bedrieget ende wort bedroghen alsoo dat sy niet en connen comen tot kennisse des rechten levens.' Om dit – onwetendheid omtrent God en de bijbel – recht te zetten heeft Erasmus, aldus de vertaler, uit het geheel van de bijbel dit boekje bijeengebracht. Om het vlees, de wereld en de duivel te overwinnen, moet de mens God en zichzelf leren kennen. De manier om dit te bereiken is het lezen van dit boek, dat zijn gezag ontleent aan zijn bron: de bijbel. Ook voor de Moderne Devoten had de bijbel het uiteindelijke gezag.

Het tweede thema, de kritiek op de kerk, is veel meer getekend door de tijd waarin het boek uitkwam en heeft weinig met de Moderne Devotie te maken. Hoewel de Moderne Devotie uiterlijke vroomheid verafschuwde, leverde zij weinig kritiek op de kerk zelf, in tegenstelling tot veel theologen in Erasmus' tijd. De vertaler vertelt hoe Erasmus waarschuwt tegen dwalingen 'niet alleen onder den Leecken oft ongheleerden, maer veel meer onder den ghenen diemen geestelijcke personen heet: als Priesters, Monicken ende dierghelijcken'. Deze korte typering van Erasmus' werk sluit maar matig aan op de volledige inhoud van het *Enchiridion* – vooral omdat de brief aan Paul Volz, waarin dit wel een belangrijk thema is, niet is opgenomen – en plaatst Erasmus in de hoek van degenen die kritiek hebben op de Rooms-Katholieke Kerk. Erasmus echter geeft meer aanwijzingen over hoe men wel moet leven, dan voorbeelden van degenen die het verkeerd doen. De schrijver van het voorwoord heeft daar weinig aandacht voor.

3.2 Paratekst B: Wij lesen Johannes int twalefste Capittel.

De tweede paratekst is te vinden in een tweetal edities. De eerste editie is, net als de uitgave van Doen Pietersoen, afkomstig uit het jaar 1523, en is uitgegeven door Jan van Ghelen te Antwerpen. Daarnaast is deze tekst ook aangetroffen in een editie uit 1543 (uitgegeven door

---

¹⁰ Aan het ontbreken van deze brief in A en B moet niet te veel waarde worden gehecht. Hoewel Erasmus hem schreef in 1518 en hij in 1520 in het Duits werd vertaald, duurde het tot 1533 voordat hij in het Engels werd vertaald. Deze Nederlandse editie is afkomstig uit 1523, waarschijnlijk werd de brief toen nog niet als vast onderdeel van het *Enchiridion* gezien (Olin, 1965).

Steven Joessen¹¹). Waarschijnlijk is dit ook de tekst uit de in deze analyse ontbrekende editie van Jacob van Liesveldt (1540). Het is een andere vertaling dan die Pietersoen uitgaf en wordt ook voorafgegaan door een ander voorwoord van de vertaler. Ook in deze edities ontbreekt de brief aan Paul Volz.

Net als in editie A spreekt de schrijver van het voorwoord niet over Erasmus, maar wel over het doel dat Erasmus heeft met het *Enchiridion*. Dit doel sluit aan op de christocentrische theologie van de Moderne Devotie. De vertaler begint zijn brief met het citeren van Johannes 12 vers 35 en 36 waarin hij het licht dat Christus is plaatst tegenover de duisternis van de huidige tijd: 'Ga uw weg zolang het licht is en laat de duisternis u niet overvallen; wie in het donker loopt weet niet waar hij heen gaat. Geloof in het licht zolang u het licht bij u hebt, dan bent u kinderen van het licht.' Hoewel het heden duister is, is God genadig en probeert hij mensen op vele manieren terug te brengen naar het licht. Erasmus heeft met zijn *Enchiridion* hetzelfde doel: wijzen op Christus. Dit doel deelt hij met de schrijvers van de Moderne Devotie (zie ook hoofdstuk 2.1).

Het vervolg van het voorwoord lijkt sterk op het voorwoord in editie A. Opnieuw gaat het hier over het leren kennen van God en het gezag van de bijbel. Het *Enchiridion* is voor de lezer een manier om zichzelf en God te leren kennen: 'En het sal u hier brengen tot een rustige conscientie en tot de volmaecte goedertierenheit en hier namaels tot die ewige glorie'. De vertaler beklemtoont dat Erasmus bij het schrijven heeft geput uit Paulus brieven – het beeld van de christelijke wapenrusting is afkomstig uit Paulus' brief aan de Efeziërs – en de rest van de bijbel. Omdat de bijbel de bron is, is het *Enchiridion* betrouwbaar en opbouwend om te lezen, aldus de vertaler.

3.3 Paratekst C: Aen mijne Sonen.

De derde set parateksten is afkomstig uit edities van weer een andere vertaling. Hiervan is wel bekend wie de vertaling heeft gemaakt, namelijk Dirck Pietersz. Pers, die ook de uitgever van de boeken is. De eerste editie is afkomstig uit 1636 en daarnaast zijn ook de edities uit 1645 (uitgegeven door Dirck Pietersz. Pers) en 1667 (uitgegeven door Gerrit Goedesbergh) onderzocht. Deze edities bevatten, in tegenstelling tot de eerdere vertalingen, wel de brief aan Paul Volz.

De tekst van het *Enchiridion* wordt voorafgegaan door twee brieven van de vertaler, de eerste aan zijn zonen, de tweede aan de lezer, en, in de editie van 1667, een voorwoord van Gerrit Goedesbergh. Daarnaast eindigt boek in alle drie de uitgaven met het 'Liedeken van den Christelijcken Soldaet'.

De brief 'Aen mijne Sonen' functioneert voornamelijk als opdracht aan Pers' zonen en is in die hoedanigheid niet erg relevant voor het onderzoek naar sporen van de Moderne Devotie. Pers schrijft over de ontstaansgeschiedenis van het boek en de hoop die hij voor zijn zonen heeft. In de editie uit 1645 schrijft hij in een extra alinea over de dood van zijn oudste zoon

---

¹¹ Opvallend is dat Steven Joessen dus de beide vroegste vertalingen heeft uitgegeven. Zie ook paratekst A.

Lambert, aan wie de editie uit 1636 ook was opgedragen¹². Hij gebruikt dit als aansporing voor zijn zonen om zo te leven dat ook zij klaar zijn voor de dood. Daarnaast typeert deze brief het *Enchiridion* als leerboek. Ouders zouden er goed aan doen om Pers' voorbeeld te volgen en hun kinderen dit te leren, misschien door de aanschaf van het *Enchiridion*.

In het voorwoord van de vertaler gaat Pers, na eerst zijn keuzes op het gebied van vertaling en woordkeuze verduidelijkt te hebben, dieper in op de schrijver van het *Enchiridion*. Hij ziet hier in Erasmus geen erfgenaam van de Moderne Devotie, maar een aanhanger van de Reformatie. Pers stelt dat Erasmus in de brief aan Paul Volz de Rooms-Katholieke Kerk wel gunstig gezind lijkt te zijn, maar dat hij van de aanbidding van heiligen niets moet weten. Hij noemt het een wonder dat Erasmus zich al zo duidelijk heeft durven uitspreken in 1500 terwijl Luther pas in 1517 begon te preken, en dat Erasmus dus ruim voor die tijd al velen 'het pad totte verbeteringhe, door sijne schriften klaerlick heeft aangewesen'. Over de inhoud van het boek zelf – dat nauwelijks spreekt over de misstanden in de kerk – schrijft Pers niets. Aan het einde van het boek vinden we het 'Liedeken van den Christelijcken Soldaet'. Het is niet bekend wie de dichter hiervan is, maar mogelijk is het door Dirck Pietersz. Pers zelf geschreven – hij was immers ook dichter. Dit gedicht heeft wel enige overeenkomsten met het gedachtegoed van de Moderne Devotie. Ten eerste wordt de eenvoud – waar ook de Moderne Devoten naar streefden – geprezen en wordt er gewaarschuwd tegen een weelderig, ijdel en lui leven. Daarnaast ligt de focus op Christus:

'Houd u oogh en staert op desen Held,
Die door sijne dood, den vyand heeft gevelt.
(...)
Door sijn kruys, en lyden hy verwint,
Die 'er Christum volgt, als een gheloovigh kind.'

Deze focus op Christus heeft de Moderne Devotie echter gemeen met de Reformatie en met name met Luther. Zo schreef Luther in zijn bekende lied 'Ein feste Burg': 'Er heißt Jesus Christ, der Herr Zebaot, und ist kein andrer Gott.' In later tijd is deze concentratie van Luther op Christus verwoord als 'Solo Christo' (Van 't Spijker, 1983). Of de dichter dit ontleent aan Erasmus, en via hem mogelijk aan de Moderne Devotie, of aan de Reformatie is niet duidelijk.

Het voorwoord van de editie van Gerrit van Goedesbergh uit 1667 noemt opnieuw het navolgen van Christus wanneer hij het heeft over het doel van het uitgeven van het *Enchiridion*. Hij gaat hierbij weer in op het beeld van de christensoldaet, net als het Liedeken: 'gevende u de wapenen van een Christelijck Soldaet, die een weynig van buiten verroest waren, glinsterende in handen, op dat gy, opgeweckt door hare schoonhey, en d'onverwinnelijke krijgsmoet uwes Veltheers, hem moogt navolgen in sijn strijden, en met hem verwinnen, en triomfeeren in alle eeuwigheit.'

Al met al hebben de parateksten bij deze edities twee focuspunten: Erasmus als voorganger

---

¹² Opmerkelijk is dat de editie van Goedesbergh uit 1667 de brief uit 1636 gebruikt.

of aanhanger van de Reformatie en de strijd van een christen. In deze strijd staat Christus centraal, net zoals in de Moderne Devotie.

3.4 Paratekst D: Een drietal teksten.

De laatste onderzochte vertaling van het *Enchiridion* is de vertaling van François van Hoogstraeten uit 1677. Van Hoogstraeten was ook degene die het boek uitgaf. Ook in deze vertaling ontbreekt de brief aan Paul Volz. De tekst wordt, anders dan bij de voorgaande edities, niet voorafgegaan door een voorwoord van de vertaler, maar door een drietal andere teksten. Ten eerste bevat het een passage uit een brief van Erasmus aan Emilius Brixianus en daarnaast een tweetal gedichten. In alle drie de teksten staat de persoon van Erasmus centraal.

Erasmus schreef de brief aan Emilius Brixianus in 1529. Brixianus – oftewel Emilio D’Migli uit Brescia – vertaalde later dat jaar het *Enchiridion* op Erasmus’ verzoek in het Italiaans en gaf het boek samen met deze brief uit (Bietenholz en Deutscher, 2003, p.443). In de brief gaat Erasmus in op de receptie van het *Enchiridion* en de verwarrende tijd waarin zij leven. Hierdoor wordt het *Enchiridion* duidelijk bestempeld als werk uit de tijd van de Reformatie: ‘Terwijl het Phariseesdom met de kracht van ’t Evangely in gevecht is, spruit het Heidendom weder uit.’ Erasmus zou graag willen dat het *Enchiridion* in de volkstaal vertaald zou worden¹³ zodat de mensen de goede weg zouden gaan. Hij vraagt Brixianus wel de brief aan Paul Volz achterwege te laten zodat het ‘minder sceel oogen zou maecken’: ‘Men moet zich wat buigen na deze quaetsprekende wereld.’ Deze tekst benadrukt dus dat Erasmus tijdens de Reformatie leefde, maar typeert Erasmus tegelijkertijd als een man die geen partij wil kiezen in de godsdienstige twisten. Hoe dan ook: deze Erasmus is een man van zijn tijd, de Reformatie, en geen volgeling van de Moderne Devotie.

De tweede tekst is een kort gedicht ‘gevolgt uit Erasmus’ Latijn’ getiteld ‘Het boexken aen den Lezer’. In dit gedicht wordt opnieuw benadrukt dat Erasmus tijdens de Reformatie een man in het nauw was en met kritiek te maken had, maar belangrijker is dat hij zich op Christus richt. Hij zoekt alleen de eer van wie Christus volgt, en voor hemzelf is Christus de enige bron van inspiratie. Dit sluit opnieuw aan bij zowel de Moderne Devotie als de Reformatie.

Ik kreunme om ’t looven van ’t gemeen
Of lasteren ter wereld niet:
Zoome een geleerde of vroomme ziet,
Ik zoek zijn gunste maar alleen.
Noch zal’t mijn hoop te bot en gaen,
Zo ik hun beider herten winn’,
’t Is my ten vollen na den zin,
Indien hij mijn word togedaen

---

¹³ Het gaat hier om het Italiaans, de taal van D’Migli, maar in 1529 waren er al vertalingen in het Nederlands, Duits, Engels en Spaans verschenen.

Wien Christus aenstaet. Dit's de Zon:
Dit is d' Apollo, die my licht;
Zijn woorden, diep en van gewicht,
Zijn my de berg van Helikon.

De laatste paratekst in deze editie is een gedicht van J. Oudaen 'Op het Metaelen Beeld van Erasmus'. Het is het gedicht dat ook bevestigd is op het beeld van Erasmus te Rotterdam dat eveneens in 1677 werd opgericht. Deze tekst heeft geen betrekking op de inhoud van het *Enchiridion* en prijst alleen de schrijver. Deze tekst is niet echt relevant in het onderzoek naar de verhouding tot de Moderne Devotie. Het gedicht laat wel een ander beeld van Erasmus zien, een afstandelijker beeld dat beter past op een standbeeld dan in een boek dat hij schreef.

Hier rees die groote Zon, en ging te Bazel onder:
De Rijks-stad eer' en vier' dien Heilig in zijn Graf;
Dit tweede leven geeft die 't eerste leven gaf:
Maar 't licht der talen, 't zout der zeden, 't Heerlik wonder,
Waar met de Liefde, en Vrede, en God-geleertheid praalt,
Word met geen Graf geëert, noch met geen beeld betaalt:
Dies moet hier 't lucht-gewelf Erasmus overdekken,
Nadien geen mind're plaats zijn Tempel kan verstrekken.

Terwijl Erasmus bij de eerste druk van de teksten A en B nog in leven was, werd hij vervolgens verdacht gemaakt en geroemd onder invloed van de Reformatie en is hij hier een grote persoon uit de geschiedenis. Hij wordt in algemene bewoordingen geprezen en een heilige genoemd, maar meer dan tweehonderd jaar na zijn geboorte wordt hij niet meer met de Moderne Devotie in verband gebracht. Het hoogtepunt van de Moderne Devotie is dan drie eeuwen geleden, en Erasmus wordt in een ander kerkhistorisch hokje geplaatst.

3.5 Conclusie

In dit hoofdstuk zijn de parateksten bij Nederlandse vertalingen van Erasmus' *Enchiridion* onderzocht op de relatie met de Moderne Devotie. Uit de biografische informatie die in de parateksten gegeven wordt, valt weinig op te maken over Erasmus' relatie tot de Moderne Devotie. Wat opviel is dat er in de oudere teksten weinig aandacht is voor de persoon van Erasmus, maar veel meer voor het doel van het boek. Dit verandert na verloop van tijd. Dirck Pietersz. Pers bespreekt Erasmus in relatie tot Luther en in de editie van Van Hoogstraeten is het juist Erasmus zelf die centraal staat. Toch wordt er weinig biografische informatie over Erasmus gegeven en niet veel gezegd over zijn relatie tot kerkelijke stromingen. Hierop is het voorwoord van Pers een uitzondering, maar daar gaat het veel meer over zijn relatie ten opzichte van Luther dan over de invloeden die Erasmus zelf heeft ondergaan. Ook Van Hoogstraeten plaatst Erasmus in de tijd van de Reformatie, maar minder sterk aan de kant van het Protestantisme.

Anders is het wanneer we naar de thema's van de Moderne Devotie kijken. Als we ons hier

op richten kan gezegd worden dat de parateksten wel degelijk in de richting van het gedachtegoed van de Moderne Devotie wijzen. Kennis van God en de bijbel is een thema dat meerdere keren voorkomt en de lezer wordt aangespoord om, net als de Moderne Devoten, zelf de bijbel en bijbelse boeken te lezen. De parateksten uit A en B noemen de bijbel als bron van het *Enchiridion* en ook C noemt het vermeederen van kennis als een doel. In hun bewoordingen sluiten alle vertalers aan op het beeld van de christensoldaat en de wapenrusting. Daarnaast komt ook het thema 'Christus alleen' aan bod in de parateksten, het meeste in B en C. Deze twee belangrijke pijlers van de Moderne Devotie worden door de vertalers ook als belangrijke thema's in het *Enchiridion* gezien.

Op grond van de overeenkomsten in thema's lijkt er dus een duidelijk verband te zijn tussen Erasmus en de Moderne Devotie. Het is alleen moeilijk om echt van beïnvloeding te spreken. Zowel de Moderne Devotie als de Reformatie zetten Christus centraal: Thomas à Kempis' pleidooi in *De navolging van Christus* en Luthers 'Solo Christo' hebben sterke overeenkomsten. Pers kiest er duidelijk voor om Erasmus met een protestante bril te lezen, maar dat is niet noodzakelijk. Enerzijds zijn er dus duidelijke overeenkomsten tussen wat de parateksten benadrukken in het *Enchiridion* en de Moderne Devotie, terwijl anderzijds de twee nooit expliciet met elkaar in verband worden gebracht. Is er nu voldoende bewijs om te spreken van invloed van de Moderne Devotie?

Conclusie en discussie

Het doel van dit onderzoek was meer inzicht te krijgen in de relatie tussen Erasmus en de Moderne Devotie. De analyse van het *Enchiridion* en de parateksten heeft wel overeenkomsten naar voren gebracht, maar levert geen toereikend bewijs om van beïnvloeding te spreken. In zowel het *Enchiridion* als in de parateksten wordt niet expliciet over de Moderne Devotie gesproken. Anders is het wanneer we kijken naar de thema's van de Moderne Devotie. In het *Enchiridion* treffen we ze alle drie aan. Over het derde thema, de evangelische waarden, lijken Erasmus en de Moderne Devoten het grotendeels eens te zijn. Hoewel Erasmus kritiek leverde op de leefwijze van de gemeenschappen van de Moderne Devoten uit zijn tijd, deelt hij wel de idealen van de grondleggers zoals Thomas à Kempis. In de parateksten is daarentegen weinig aandacht voor dit thema en Erasmus' vertalers hechten er weinig belang aan. De parateksten besteden juist veel meer aandacht aan de andere twee thema's: de focus op Christus en de terugkeer naar de bijbel – een mogelijke verklaring hiervoor is dat de vertalers met een reformatorische bril naar Erasmus kijken. Uit de analyse van het *Enchiridion* is echter gebleken dat Erasmus en de Moderne Devoten het ten diepste niet volledig met elkaar eens zijn, hoewel ze beiden deze thema's heel belangrijk vinden. Ze richten zich op dezelfde onderwerpen, maar benaderen die verschillend.

Het is moeilijk op basis van dit onderzoek vast te stellen wat de oorsprong is van de overeenkomsten die er wel zijn in het denken van Erasmus en de aanhangers van de Moderne Devotie. We weten uit Erasmus' biografie dat hij contact had met Moderne Devoten, dus het is aannemelijk dat hij daardoor is beïnvloed, maar dat is niet noodzakelijk. In de loop van het onderzoek is duidelijk geworden dat er grote overeenkomsten zijn tussen de ideeën van de Moderne Devotie en die van de reformatoren uit Erasmus' tijd. Misschien past Erasmus beter tussen de reformatoren dan tussen de erfgenamen van de Moderne Devotie. Anderzijds is het ook mogelijk dat ook de Reformatie de invloed van de Moderne Devotie heeft ondergaan.

Ten slotte is er in dit onderzoek gekeken naar de overeenkomsten tussen Erasmus en de Moderne Devotie, maar hieruit is niet duidelijk geworden welk deel van de overeenkomsten algemeen geaccepteerd christelijk gedachtengoed was. Er is geen ruimte geweest om te onderzoeken hoe Erasmus' tijdgenoten dachten over de thema's van de Moderne Devotie. Misschien was de doorwerking van de Moderne Devotie in de Rooms-Katholieke Kerk wel groter dan aangenomen of waren Erasmus en de Moderne Devoten niet zo uniek als ze lijken.

In dit onderzoek ben ik ingegaan op één vorm van parateksten, de *péritexte*. Daarnaast bestaat ook de andere vorm, de *épitexte*. Vervolgonderzoek naar deze soort paratekst zou nog nieuw licht kunnen werpen op dit onderwerp. Er moet dan worden gekeken naar wat mensen over het *Enchiridion* schreven in andere bronnen. Ook biografieën van Erasmus' tijdgenoten zouden kunnen bijdragen aan meer begrip. Al met al wordt duidelijk dat het laatste woord hierover nog niet is geschreven.

Literatuurlijst

Edities van Erasmus, D. (eerst uitgegeven in 1503), *Enchiridion Militis Christiani*.

Voor vertalingen uit de zestiende en zeventiende eeuw: zie bijlage 1.

Recente vertalingen:

Erasmus (1961), *Enchiridion, oder handbüchlein eines christlichen Streiters*. (Vertaling W. Welzig) Graz: Hermann Böhlau's Nachf.

Erasmus (1988), *The Handbook of the Christian Soldier*. (Vertaling C. Fantazzi) In: O'Malley, J.W. (ed.), *The Collected Works of Erasmus* 66. Toronto: University of Toronto Press.

Erasmus (2015), *Verzameld werk deel 6: Theologie*. (Vertaling J. Bloemendal) Amsterdam: Athenaeum – Polak & Van Genneep.

Overige literatuur.

Bijbelcitatens zijn afkomstig uit de Nieuwe Bijbelvertaling (2004). Nederlands Bijbelgenootschap.

Augustijn, C. (1986), *Erasmus*. Baarn: Ambo.

Augustijn, C. (1988), Erasmus en de Moderne devotie. In: P. Bange e.a. (red.), *De doorwerking van de Moderne Devotie*. Hilversum: Verloren.

Besten, L. den (2005), *Het uitgelezen boek. De bijbel in Nederland*. Zoetermeer: Meinema.

Bietenholz, P.G. (vert.) (1979), *The Correspondence of Erasmus: Letters 594-841, 1517 to 1518*. Toronto: University of Toronto Press.

Bietenholz, P.G. & T.B. Deutscher (2003), *Contemporaries of Erasmus*. Toronto: University of Toronto Press.

Bork, G.J. van e.a. (red.) (2012), *Algemeen Letterkundig Lexicon*. DBNL. Geraadpleegd 25-05-15 en 10-06-15 via: http://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/index.php

Brinkerink, D.A. (ed.) (1904), *Van den doechden der vuriger ende stichtiger susteren van Diepen Veen*. Groningen: J.B. Wolters.

Bruin, C.C. de (1980), *Handboek der kerkgeschiedenis*. Leeuwarden: de Tille BV.

Christ-Von Wedel, C. (2003), *Erasmus of Rotterdam: advocate of a new Christianity*. Toronto: University of Toronto Press.

DeCoursey, M. (1996), "Erasmus and Tyndale on Bible-reading." *Reformation* Vol. 1 p.157-164 Geraadpleegd 25-05-15 via <http://www.tyndale.org/reformj01/decoursey.html>

- François, W. (2008), "Erasmus' Plea for Bible Reading in the Vernacular: The Legacy of Modern Devotion?" *Erasmus of Rotterdam Society Yearbook* 28. p.91-120
- Herwaarden, J. van (2014), *Erasmus en Deventer*. Erasmus en de Moderne Devotie, p. 10-12
- Huizinga, J. (1924), *Erasmus*. Haarlem: H.D. Tjeenk Willink en zoon N.V.
- Hyma, A. (1968), *The Youth of Erasmus*. New York, Russell & Russell.
- Los, C. (1984), *Van Geert Groote tot Erasmus: de broeders des gemenen levens en de navolging van Christus*. Zeist: Christofoor.
- Mansfield, B. (1992), *Man On His Own: Interpretations of Erasmus, c. 1750-1920*. Toronto: University of Toronto Press.
- Mestwerdt, P. (1917), *Die Anfänge des Erasmus. Humanismus und "Devotio Moderna"*. Leipzig: Rudolf Haupt.
- Mynors, R.A.B. (vert.) (1989), *The Correspondence of Erasmus: Letters 1252 to 1355, 1522 to 1523*. Toronto: University of Toronto Press.
- O'Donnell, A. (1980), "Rhetoric and style in Erasmus' Enchiridion militis Christiani." In: *Studies in philology*. Vol. 77 p. 26-49.
- Olin, J.C. (1965), *Christian Humanism and the Reformation. Selected writing of Erasmus*. New York: Fordham University Press.
- Oostrom, F. van (2013), *Wereld in woorden*. Amsterdam: Bert Bakker. De Moderne Devotie, p. 485-511.
- Pleij, H. (2007), *Het gevleugelde woord*. Amsterdam: Bert Bakker. Erasmus, p. 642-645.
- Post, R.R. (1968), *The Modern Devotion*. Leiden: E.J. Brill. H. 15: The Windesheimers after c. 1485, Confrontation with the Reformation and Humanism. p. 632-680
- Rigney, A. (2006), Teksten en intertekstualiteit. In: K. Brillenburg Wurth en A. Rigney (red.), *Het leven van teksten*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Spijker, W. van 't (1983), *Luther, belofte en ervaring*. Goes: Kok.
- Verkuijsse, P.J. e.a. (red.) (2002), *Letterkundig lexicon voor de neerlandistiek*. DBNL.
Geraadpleegd 10-06-15 via http://www.dbnl.org/tekst/bork001lett01_01/
- Wielenga, B. (vert.) (1948), *Thomas à Kempis. De Navolging van Christus*. Derde herziene druk. Delft: W.D. Meinema.

Bijlage 1: Bibliografie van Nederlandse uitgaven van het Enchiridion

Edities uit de zestiende en zeventiende eeuw van Erasmus, D. (eerst uitgegeven in 1503), *Enchiridion Militis Christiani*. Vetgedrukte titels zijn in dit onderzoek geraadpleegd.

Erasmus (1523a), *Van die kerstelijcke Ridder*. (Onbekende vertaler II) Amsterdam: Doen Pietersoen.

Erasmus (1523b), *Den kersteliken ridder*. (Onbekende vertaler I) Antwerpen: Jan van Ghelen.

Erasmus (1540), *Den kerstelicken ridder*. (Onbekende vertaler) Antwerpen: Jacob van Liesveldt.

Erasmus (1542), *Den kerstelicken ridder*. (Onbekende vertaler) Antwerpen: Jacob van Liesveldt.

Erasmus (1543a), *Den kerstelicken Ridder*. (Onbekende vertaler I) Kampen: Steven Joessen.

Erasmus (1543b), *Van den kerstelicken Ridder*. (Onbekende vertaler II) Leiden: Peter Janszoon.

Erasmus (1550), *Den kerstelicken ridder*. (Onbekende vertaler) Kampen: Steven Joessen.

Erasmus (c. 1555), *Milis Christianus: Den Christlicken Ridder*. (Onbekende vertaler II) Kampen: Peter Warnerssoen.

Erasmus (1560), *Den kerstelicken Ridder*. (Onbekende vertaler II) Kampen: Steven Joessen.

Erasmus (1589), *Den kerstelicken ridder*. (Onbekende vertaler II) Amsterdam: Barent Adriaensz.

Erasmus (1614), *Den kerstelicken Ridder*. (Onbekende vertaler II) Amsterdam: Hendrick Barentsz.

Erasmus (1616), *Den kerstelicken Ridder*. (Onbekende vertaler II) Rotterdam: Matthijs Bastiaens Boecvercooper.

Erasmus (1636), *'t Handboeckjen van den Christlijcken Ridder, of Oeffen-Schole van een Christlijck Soldaet*. (Vertaling Dirck Pietersz. Pers) Amsterdam: Dirck Pietersz.

Erasmus (1645), *'t Handboeckjen van den Christlijcken Ridder, dat is: Oeffen-Schole van een Christlijck Soldaet*. (Vertaling Dirck Pietersz. Pers) Amsterdam: Dirck Pietersz

Erasmus (1667), *'t Handboeckjen van den Christlijcken Ridder, of Oeffen-Schole van een Christlijck Soldaet*. (Vertaling Dirck Pietersz. Pers) Amsterdam: Gerrit van Goedesbergh.

Erasmus (1677), *Handboexken van den Christenlijken Ridder*. (Vertaling François van Hoogstraeten) Rotterdam: François van Hoogstraeten.

